

Ioana COSTA
(Universitatea din București) | **Cantemir, auctor și persona
(*Historia Othmanica*)**

Abstract: (Cantemir, auctor and persona. *Historia Othmanica*) The double perspective in *Historia Othmanica* is detectable at all levels: from the title that is precisely mirrored by the work (two books of *Incrementa* and one book of *Decrementa*) and the re-enactment of *Historia* in *Annotationes*, to the binomic presence of Cantemir as author and hero, nevertheless as source of historical data and censor of the bibliography. This double approach is often explicitly commented by Cantemir. The two distinct segments of *Historia* (concatenated as annals) are visibly separated by the precise moment of the last territorial augmentation of the Othman Empire: the conquest of Podolia, in 1672, and, a few years later, in 1683, the obvious decline exposed by the defeat suffered near Vienna, events that took place during the reign of Sultan Mehemed IV. On the other side, the *persona* Dimitrie Cantemir emerges both in an objective manner, just like all the characters in *Historia*, and as a source of information, either direct or intermediating information from distinct historical personalities. He approaches the biographical sources in *Praefatio* and *passim*, for the most part critically. The various hypostases of Cantemir in *Historia Othmanica* are well connected to each other: the intricacies of his biography, after the episode of Moldavian reign, bring him close to a situation that he frequently criticised regarding other historians, forced to rely only on recollection, after losing the notes they gathered as documents for the work.

Keywords: Cantemir, *Historia Othmanica*, history, annals, memories.

Rezumat: Abordarea binomică este perceptibilă în *Historia Othmanica* la toate nivelurile: de la titlul reflectat fidel în structura operei (două cărți ale „măririi”, *Incrementa*, și o carte a „decăderii”, *Decrementa*) și reluarea istoriei propriu-zise prin *Annotationes*, până la dedublarea lui Cantemir ca personaj și autor, precum și, în planul realizării științifice, ca sursă de date istorice și, totodată, critic al bibliografiei pe care o consultase. În majoritatea situațiilor, această dublă perspectivă este explicită, fiind comentată (uneori abundent) de Cantemir. Cele două segmente ale istoriei, ordonate după principiul analelor, sunt separate net de momentul ultimei victorii care a dus la o extindere teritorială (cucerirea Podoliei, în 1672, în timpul domniei celui de-al XIX-lea sultan al turcilor, Mehemed al IV-lea); declinul, vizibil încă din 1683, odată cu eșecul asedierii Vienei, este prezentat într-un text cu mult mai nuanțat decât cel din *Incrementa*. Personajul Dimitrie Cantemir apare atât în variantă obiectivă, ca oricare alt personaj istoric, cât și ca o sursă prețioasă de informații, deopotrivă actant și receptacul al experienței directe a altor actanți. Raportarea la sursele bibliografice, pe de altă parte, este teoretizată în *Praefatio* și reluată apoi, în câteva rânduri, în notă preponderent critică. Îmbinarea diverselor ipostaze în care apare Cantemir este cu atât mai pregnantă: impasul biografic în care s-a aflat după episodul scurtei sale domnii îl aduce într-o situație comparabilă cu cea a unora dintre istoricii pe care îi criticase, siliți să se sprijine aproape în totalitate pe memorie, după ce își pierduseră însemnările strânse cu grijă pentru documentarea operei.

Cuvinte-cheie: Cantemir, *Historia Othmanica*, istorie, anale, memorii.

Dualitatea abordării în *Historia Othmanica* a lui Dimitrie Cantemir este deopotrivă explicită și implicită: titlul însuși propune un parcurs dublu, urmărind ascensiunea și declinul Imperiului othman. Cele două părți care o alcătuiesc, *Incrementa* și *Decrementa*, conțin de fapt mai mult decât anunța titlul, pentru că distanța cronologică aduce cu sine o diferență semnificativă (și previzibilă) de date, așa cum reies ele din sursele de care dispune autorul: într-un demers riguros științific, el le verifică prin coroborare și, atunci când situația i-o permite, printr-o evaluare directă. Din această perspectivă, a asumării datelor, Cantemir

ne apare în ipostaza dublă de relator și actor, tot așa cum îl percepem limpede ca autor de surse bibliografice și, nu mai puțin, de utilizator critic al lor.

Într-o evaluare strict cantitativă, avem sub ochi evidența că „declinul” este partea extinsă, reprezentând mai mult de jumătate din *Historia*. Dimpotrivă, adnotările respective nu sunt proporționale, rezultat firesc al naturii lor: explicațiile se acumulează în nota corespunzătoare primei ocurențe, restul adnotărilor construindu-se pe acest eșafodaj; poate tocmai de aceea, prin compensație – dar și prin dimensiunea experienței directe sau cu o intermediere precisă – în segmentul *Decrementa* sunt mai abundente inserțiile personale.

Istoria othmană a lui Dimitrie Cantemir, ca ediție critică a textului latinesc și ca traducere din limba latină, a intrat târziu în cultura română. Traducerea profesorului Dan Slușanschi, apărută postum la Editura Paideia, a fost un eveniment crucial, deopotrivă fiind faptul că reprezenta prima transpunere în limba română direct din latină a acestui text faimos și prin excelența filologică a realizării ei. Traducerea noastră, aflată sub tipar (proiect al Academiei Române, într-o serie de editare a integralei operelor latine cantemiriene), se înscrie de-acum într-o tradiție și, prin aceasta, se raportează la ea: rigurozitatea filologică a transunerii glisează dinspre litera textului, spre spiritul lui. Transpunerea flexibilă a textului latinesc în limba română este admisibilă, pe de altă parte, în condițiile unei ediții bilingve, care asigură un contact permanent cu opera originală.

În lucrarea cantemiriană, abordarea distinctă a materialului, în textul de bază și în comentariile autorului, conduce firesc la o diferențiere a stilului – riguros, în partea de „Istorie” propriu-zisă, și sprinten, fără constrângeri de redactare, în „Adnotări”, dense în precizări, anecdote, evaluări, amintiri. În interiorul unei adnotări pot interveni observații de rang secundar sau terțiar, prin inserarea unor pasaje (de dimensiuni variabile) atașate câte unui cuvânt din adnotarea însăși. Supraetajarea aceasta are aparența spontaneității, purtând pecetea personalității lui Cantemir și a experienței lui directe. Fiecare notă inserată de Cantemir este rezultatul unei cantități imense de informații, filtrate prin experiența și flerul unui om de știință și nuanțate prin observațiile unui spirit alert, deschis umorului. Citite din perspectiva „Adnotărilor”, paginile textului atestă o încărcătură care sporește de la un capitol la altul, de la *Incrementa* spre *Decrementa*, de la un material bibliografic acumulat cu dificultate, din surse greu accesibile, la experiența personală.

Acest parcurs, dinspre abordarea savantului care cercetează o bibliografie imensă, greu accesibilă contemporanilor săi europeni, spre înregistrarea propriilor sale amintiri, face ca inserierea capitolelor „Istoriei” și ansamblul „Adnotărilor” să fie inegală, într-un crescendo care corespunde implicării autorului în mânăuirea surselor și, pentru ultima parte, chiar în desfășurarea evenimentelor.

„Istoria mării și decăderii Imperiului othman”¹ poate fi citită și din perspectiva savantului care se raportează critic la sursele sale. Bibliografia pe care o folosește Cantemir este deopotrivă enormă și proaspătă pentru contemporanii săi europeni: prospețimea vine dinspre sursele puțin cunoscute și rău interpretate de cei nefamiliarizați cu lumea turcească și, mai cu seamă, din permanenta calibrare a lucrărilor pe care se sprijină Cantemir.

Într-o abordare generală a specificului istoriografic, Cantemir își precizează raportarea la surse în segmentul cel mai adecvat pentru o autodefinire: în „Prefață”, organizată în trei capitole introductive la enormul material pe care îl conține „Istoria”: „Hegira comparată

¹ Citatele care urmează sunt extrase din traducerea proprie, în curs de apariție (în cadrul proiectului de editare integrală a operelor latine ale lui Cantemir, desfășurat sub egida Academiei Române).

cu era creștină”, „Despre neamul și numele turcilor”, „Originea spiței aliothmanice”. Aceste capitole, deopotrivă cu conținut general și înțesate de date precise, bine țintite (cu precădere cele de cronologie, abundant exemplificate), sunt precedate de un paragraf care anunță structura „Prefeței” și care poate fi perceput ca o obligatorie *captatio benevolentiae*: frazele au însă note de o sinceritate care îl scot din cadrul unui topos istoriografic, oricât de glorios ar fi el – căci nu altfel își începea Tucidide „Războiul peloponesiac”, susținând și acceptând pentru propria sa lucrare imposibilitatea de a atinge adevărul, oricât de temeinică ar fi cercetarea. Lăsând deoparte scrierile istorice, Tucidide mergea chiar la sursa acestora: mărturiile directe. Era obligat însă să admită că martorii oculari aveau percepții diferite asupra aceluiași eveniment, fiecare plasându-se pe o singură fațetă și, în timp, păstrând în memorie ceea ce subiectiv îl interesase la momentul respectiv ori, tot subiectiv, se remodelase ulterior după cursul propriei sale vieți. Sinceritatea este dusă până la capăt, căci istoriograful (recunoaște Tucidide) este supus el însuși fluctuațiilor de memorie și de percepție, ca oricare alt martor. Cantemir știe bine că i se poate aduce reproșul de a nu fi înregistrat adevărul, întocmai cum pot fi învinovați alți istorici ori, pur și simplu, alți martori. Se pune la adăpost de posibilele imputări apelând la limitele cunoașterii omenești, căci, admite el, „nici măcar cele ce se petrec sub ochii noștri nu le-am putea relata astfel încât povestirea să ne fie desăvârșită și cu totul lipsită de erori”. Cu atât mai mult, recuperarea originilor îndepărtate ale neamului și a evenimentelor de la începuturile istoriei othmane este dependentă de surse greu de controlat: „s-au petrecut cu multe veacuri înainte printre neamuri atât de barbare și de nedepinse cu rânduiala omenească (așa cum erau cele othmanice la începuturile lor)”. Severitatea cu care își privește propria sa calitate de martor la evenimente are ca pandant abordarea constant critică a surselor de care se folosește, în mod programatic, după cum notează în finalul „Prefeței”: „avem de gând să înfățișăm și să îndreptăm cele spuse sau scrise anapoda de îndestui istorici, altminteri de mare autoritate”. Evaluarea finală rămâne în seama cititorului – care este însă un lector experimentat, înzestrat cu puterea de a discerne el însuși, este un *diakritikótos*, după cum îl numește autorul, folosind superlativul unui termen grecesc perceptibil el însuși ca denumind o calitate deținută în formă maximală (*diakritikós*, derivat al verbului *diakrino*, care desemnează primar separarea, inclusiv la nivel ideatic, iar, de aici, distingerea părților componente, examinarea): acestuia i se cere „să judece dacă întreprinderea noastră va fi ajuns la un rezultat mai bun”, păstrând mereu în minte principiul hristic: „cel fără păcat dintre voi să arunce primul cu piatra”. Nu mai puțin semnificativă este adresarea relativ frecventă către „cititorul binevoitor”, de la care autorul așteaptă cu încredere o lectură marcată de discernământ, atât în privința faptelor particulare pe care le relatează, cât și în cuprinderea de ansamblu a operei și în raportul ei cu sursele; din acest punct de vedere este semnificativă încheierea primului capitol al „Prefeței”: „Cântărind cu chibzuință acestea, cititorul binevoitor va înțelege cu ușurință că greșeala altora nu poate aduce acuzația unui fals” pentru scrierea sa.

Înțelegem chiar de la începutul lucrării că abordarea este științifică și, tocmai prin aceasta, unitară. Percepem însă o firească fluctuație, reflectând amploarea informațiilor istorice: față de epoca începuturilor îndepărtate, anii în care Cantemir a cunoscut lumea othmană – direct sau prin contact direct cu martori credibili – sunt mai amplu documentați și, implicit, mai amănunțit prezentați. Concret, lectorul participă la acest spor de informații prin imersiunea într-un text tot mai încărcat de detalii, în planul „Istoriei” și, încă și mai pronunțat, în „Adnotări”, unde intervențiile explicite la persoana întâi sunt ascendente. Farmecul stilistic este însă constant, pentru că asumarea subiectivă (dar nu mai puțin științifică) a istoriei turcești, din partea ultimă a operei, se află într-o contrapondere cu

capitolele de început, aureolate de legende și relatări fabuloase, ademenitoare prin conținutul lor și care cuceresc definitiv cititorul prin filtrarea cantemiriană. Plăcerea de a povesti este bine strunită de cărturarul care îmbrățișează lumea întreagă, cu o atenție mereu trează, care oferă perspective diferite, voit exhaustive. Prezența lui este vizibilă, nu doar în demersul continuu de emendare a lucrărilor la care se raportează, ci și prin căldura care apare uneori, ca o atingere umană abia simțită a istoriei, și, mai cu seamă, printr-un simț al umorului cu atât mai percutant cu cât este necăutat, ca o extensie firească a unui cărturar ce nu se află în situația de a-și demonstra erudiția, vădită în fiecare rând și prea bine cunoscută tuturor.

Istoria turcilor, prezentată în maniera analelor, devine în felul acesta tot mai detaliată pe măsură ce firul evenimentelor se apropie de vremea lui Cantemir. Poate că aceasta este explicația simplă a colorilor mai puternice pe care le detectăm în segmentul „descrescărilor”, al „decăderii Imperiului othman”. Cele două cărți ale „creșterilor” sunt ritmate monotone, cu o frazeologie repetitivă, în prezentări adesea standardizate ale sultanilor care s-au succedat la Înalta Poartă. „Descrescărilor” aduc însă o prospețime mereu înnoită și prilejuiesc inserții ale autorului însuși. Din nou se cuvine să observăm însă că ansamblul „Istoriei” lui Cantemir este echilibrat și din acest punct de vedere: chiar dacă prezența autorului este mai subțire în cărțile „măririi”, ea este totuși constantă. Cititorul are mereu certitudinea că textul pe care îl citește este, dincolo de izvoarele bibliografice, creația voit personalizată a lui Cantemir. Chiar atunci când se sprijină pe surse vechi și incerte, le filtrează prin experiența sa proprie la Curtea othmană, dublată de raționamente susținute de familiaritatea îndelungată cu documentele și cu tradiția credibilă. De pildă, în capitolul elaborat (și în mare parte arid) dedicat explicării cronologiei turcești (primul capitol al „Prefeței”), Cantemir validează informațiile prin propriile sale observații: „cele susținute aici sunt confirmate de ce am văzut noi înșine, aflându-ne acolo; căci, deși azi le sunt îndeajuns de bine știute nu doar ziua și ora, ci chiar momentul exact al lunii noi, după însemnările zilnice pe care le numesc *Ruznameze*, totuși ei niciodată nu instituie nici *Ramazan*, nici *Bairam*, dacă nu depune cineva mărturie că a văzut faza lunii noi.”

Fabulosul originilor aliothmane (al treilea capitol al „Prefeței” le este dedicat în totalitate) se află la locul său firesc în relatările pe care toate istoriile neamurilor individuale le repetă pentru fazele anterioare documentelor. „Dacă iscodim începuturile celor mai însemnate neamuri de la greci, perși, romani, ce altceva vom găsi, de nu povești și păreri de tot râsul ale poezilor despre nașterea acelorora?” Semizei și eroi, oameni zămislighi de făpturi miraculoase ori trăind în împrejurări greu credibile, vedenii în vis și „prevestiri, mereu pomenite, ale unei măreții viitoare” – toate acestea le sunt familiare cititorului și sunt cu atât mai mult acceptabile aici: „Dacă acestea s-au petrecut la cele mai rafinate și civilizate popoare din lume, ce ai crede că s-a întâmplat la barbari și la unii fără pricepere în cultivarea cetății și a artelor?”

Când se referă însă la istorici, Cantemir îi judecă după criteriul probității științifice și îi trece în revistă de la bun început, în „Prefață”, pe cei mai de seamă (în subcapitolul al cincilea, extins, din capitolul dedicat „Originii spiței aliothmanice”). Dintre istoricii creștini îl amintește elogios (dar nu fără reținerile inerente din perspectiva cărturarului aflat în intimitatea subiectului) pe Laonic Chalcocondyl, „cumva singurul dintre istoricii greci pe care îi avem în chestiunile turcești care să ne merite încrederea” (par. 2), „un bărbat care nu doar că se cuvine să fie trecut în rândul autorilor clasici, ci trebuie să fie prețuit ca foarte vrednic în scoaterea la lumină a faptelor othmanilor.” (par. 5). Elogiul rar pe care i-l aduce implicit Cantemir este citarea: „El, adunând părerile altora în privința originii acestui neam și redactându-le ca într-un compendiu, le înfățișează astfel în prima carte a Istoriei sale” etc.

(par. 5), însoțită de comentarea metodei: „soarbe adevărul istoric chiar de la izvorul lui, lăsând deoparte cursurile de apă firave”. Seria istoricilor creștini acceptați de Cantemir continuă, ierarhic, cu Iohannes Gaudier, autor al unor *Annales Sultanorum Osmanidarum*, din 1588: „un comentator nu lipsit de pricepere al anelelor turcești” (par. 7); este însă nevoie de prudență în consultarea lucrării acestuia, căci „scoțând câteva fapte privind spița și strămoșii împăraților othmani din povestirea, plină de născociri, după cum socotesc eu, a Cronicii aliothmane, el schingiuește prea îndrăzneț adevărul” și „îmbină ba dintr-o parte, ba dintr-alta, niște nume, într-o limbă stricată și într-o înșiruire fără ordine”, inserând unele „datări, locuri”, și „denumiri de neamuri și oameni, care se potrivesc prea puțin sau chiar deloc” (par. 7). Cantemir le socotește în parte „inutile lucrării” sale, dar – spune el – „nu ne vom feri să le amintim pe scurt, de dragul cititorului nostru” (par. 7). Felul în care recurge la analele europene este pilduitor: „el (*id est* Iohannes Gaudier) adaugă și numele satrapilor, pe care, pentru că sunt transmise atât de stricat încât fără ajutorul istoriei cu greu ai putea crede că sunt ale satrapilor abia pomeniți, e de folos să le adăugăm din analele turcești, în forma corectă” (par. 12). Lista istoricilor care sunt menționați de Cantemir continuă cu „autorul de anale, Saadi Effendi, ținut la mare cinste la othmani” (par. 14), elogiat de Cantemir în paragraful de deschidere al capitolului „Genealogia spiței aliothmane” („autorul turc laudat de noi de atâtea ori, un om ce este la fel de mult crainic al slavei othmane și garant al adevărului istoric”) și cu „istoricul Neszri, care este cu mult mai vechi decât Saadi”, coroborând datele lor cu cele oferite de Chalcocondyl (par. 15). Reelaborarea materialului de către Cantemir este perceptibilă deopotrivă la nivelul faptelor istorice și din perspectivă lingvistică: întemeietorii spiței aliothmanice, de pildă, sunt înseriați, tocmai pentru a evita vreo confuzie și pentru a reteza erorile unor istorici din viitor, și în grafie arabă. („ca nu cumva cititorul nostru să le înțeleagă greșit, așa cum am văzut că li se întâmplă multor autori creștini, am preferat să le scriem și cu litere arăbești”).

Alți istorici sunt menționați și evaluați de Cantemir în „Adnotări”. Între ei, merită un loc aparte Georgios Phrantzes, contemporan cu căderea cetății Constantinopole, prețuit în general ca autor credibil, cel puțin pentru evenimentele din timpul vieții sale. Reușind să scape din mâinile turcilor, el se refugiază în 1453 în Morea, la curtea lui Thomas Palaiologos, retrăgându-se în 1460 la o mănăstire în Corfu, unde a scris o „Cronică” a Paleologilor, acoperind răstimpul 1258-1467. Cantemir însă îl socotește „nu întru totul sigur, nici în privința chestiunilor care țin de turci, nici chiar a celor de acasă, ale grecilor” (*Ann.* 1.5.aa), iar explicația o găsește în biografia istoricului, care „și-a compus cronica pe când era de-acum bătrân și se afla în surghiun, bizuindu-se așadar pe memorie și nu pe documente și arhive publice” (*Ann.* 1.9.1), cu o notă de înțelegere umană, căci avea „memoria slăbită de bătrânețe, de griji și de nenorociri”. Însemnările adunate de el în secțiunea de adnotări a „Istoriei othmane” luminează subiectiv impasul unui autor rămas fără documentele adunate cu scrupulozitate: „pierzând cele pe care mi le notasem cu grijă de pe urma discuțiilor cu turcii învățați, precum și alte scrieri, din nedreptatea sorții, trebuie să înșir numai ce-mi oferă memoria” (*Ann.* 2.2.tt). Înstrăinarea de propriile documente capătă dimensiuni sporite, în cazul lui Cantemir, prin mediul în care este nevoit să își compună opera: „căci ne aflăm într-un spațiu lipsit nu doar de literatura arabă, ci de orice alte umanioare, unde nu există nici loc, nici nume pentru o bibliotecă împlinită” (*Ann.* 2.3.a).

Parcursul biografic l-ar fi putut aduce pe Cantemir într-o situație care să amintească de Georgios Phrantzes. Istoria înregistrează nu arareori tragedia cărturarilor care își pierd biblioteca, în incendii, războaie ori întâmplări nefaste în urma cărora ajung să-și vândă

bunurile cele mai de preț – cărțile (Ioannes Tzetzes este o figură emblematică din această perspectivă). Puterea de discernământ și, nu mai puțin, o fabuloasă memorie, l-au așezat însă pe Dimitrie Cantemir într-un registru diferit. Calităților științifice ale operei sale i se adaugă farmecul autorului ca *persona*, perceptibil discret în *Historia*, desfășurat luxuriant în *Annotationes*.

Bibliografie

- Cantemir, Dimitrie. 1999. *Incrementorum et decrementorum Aulae Othmannicae libri tres/ The Growth and Decay of the Ottoman Empire. Original Latin text of the final version revised by the author/ Creșterile și Descreșterile Imperiului Otoman. Textul original latin în forma finală revizuită de autor*. Facsimil al manuscrisului Lat-124 de la Biblioteca Houghton, Harvard University, Cambridge, Mass., introducere Virgil Cândea, București: Roza Vânturilor.
- Cantemir, Dimitrie. 2001. *Incrementorum et decrementorum Aulae Othman[n]icae sive Aliothman[n]icae historiae a prima gentis origine ad nostra usque tempora deductae libri tres*, ediție critică Dan Slușanschi, prefață Virgil Cândea, Timișoara: Amarcord.
- Cantemir, Dimitrie. 2012. „Istoria creșterilor și a descreșterilor Curții Othman[n]ice sau Aliothman[n]ice de la primul început al neamului adusă până în vremurile noastre, în trei cărți”, versiune românească și indice Dan Slușanschi, prefață Virgil Cândea, <București>: Paideia, <2012>, ©2008 Dan Slușanschi, ©2010 Editura Paideia.
- Costa, Ioana. 2012. *Digresiuni în Adnotările lui Cantemir la „Incrementa et decremента Aulae Othmanicae”*, în: *Quaestiones Romanicae. Lucrările Colocviului internațional „Comunicare și cultură în România europeană”*, ediția I, 15-16.06.2012, Timișoara: Universitatea de Vest, Szeged University Press, p. 274-278.